

KOREFERENCIA-VISZONYOK A KÉT- ÉS A TÖBBTAGÚ ÖSSZETETT MONDATBAN

B. FEJES KATALIN

Az egyszerű, valamint a kéttagú összetett mondatok koreferencia-viszonyai

A tartalmas főnév és a névmási szerepű elem együttes referálása leginkább a szövegben, és a (többszörösen) összetett mondatban játszik fontos szerepet, tudniillik a beszélők legtöbbször a terjedelmes, összetett alakulatokban tévesztik el az azonos szerep jelölésének, vagyis 'összeindexelés'-ének a szabályait (vö. Petőfi főszerk. 2000; Tolcsvai Nagy 2001); de a koreferencia már az ún. e g y s z e r ű mondatban is szerepet kap. Szemléletesen mutatja ezt – s a teljes kérdéskört – Kenesei István példája (1992: 541), (ahol az alsó index a *Géza* főnév, valamint az *őt* főnévi névmás együtt referálását képviseli):

(1) Nem szereti Géza; az *őt*; sértegető beosztottakat.

A *Géza*_i, valamint az *őt*_i főnevek azonos indexével egyértelművé tesszük, hogy – értelmezésünkben – a beosztottak itt *Gézát* sértegetik. Egy olyan sorrendi változatban azonban, ahol az *ő* névmás megelőzné a személynevet, két értelmezés volna lehetséges. Vagy nem lenne egymással koreferens az *ő* és a *Géza* (ezért a leírásban nem is lehetne őket összeindexelni):

(2) Nem szereti (*ő*) a *Gézát* sértegető beosztottakat.,

vagy pedig az (*ő*) egy megelőző mondatban megnevezett személlyel (pl. *Károlytal*) alkotna koreferenciális kapcsolatot:

(3) *Károlyról*_i, mindenki tudja, hogy (*ő*_i) nem szereti a *Gézát* sértegető beosztottakat.

A (3) jelű, legutóbbi változat koreferencialitása átvezet bennünket az ö s s z e t t e t t mondat területére. A koreferencia-viszonyokat itt már nem a saját szerkezetük belső viszonyainak megértéséért vizsgáljuk, hanem bizonyító eszközként: például annak érdekében, hogy általuk két mondat viszonyának alá-, illetőleg mellérendelt voltát igazolhassuk (Vö. Kenesei 1992: 540–4). Egy főnévi szerkezetnek és a vele együtt referáló (vele 'összeindexelt') névmásnak a s o r r e n d j e ugyanis más a mellérendelő, mint az alárendelő viszonyban. A 'mellérendelés'-ben először a tartalmas főnévnek kell megjelennie, amivel – a 2. tagmondatban – a névmási elem együtt referál (amennyiben a második tagmondatnak is *Gyula* az ágense).

(4) *Gyula*_i időben hazaért, de (*ő*_i) nem találta a lakáskulcsot.

Az 'alárendelés'-ben viszont kezdődhetik a koreferenciális kapcsolat a névmási szerepű elemmel is, ha az előre vetett mellékmondat:

(5) Hogy (\tilde{o}_i) elvesztette a lakáskulcsot, *Gyula*_i nem tudta.

(Előrebocsátom, hogy a később következő (8) jelű példa megoldásának az (5) jelű szerkezet típus lesz a megoldása.)

A többtagú összetett mondat koreferencia-viszonyai

Az összetett mondaton belüli koreferencia-viszonyok természetesen a saját szerkezeten belüli összefüggések tisztázásában is érdekesek a figyelemre. Erre alkalmanként akkor van szükségünk, ha – a fent elemzett példától eltérően – az összetett mondatban nem egy, hanem két (vagy több) koreferencia-lánc is szerepel. Ezek összevetése értelmezési gondot okozhat, miként az alábbi mondat elemzése mutatja.

(6) „Ezeknek az írásoknak az olvasója sokszor azt érezhette: Magyarországot egyedül Móricz járja akkoriban, ezeket a figurákat csak ő látta meg, hirt csak ő adhatott róluk, s meg kellett remegni a távoli morajtól.” (Illés Endre)

A mondat értelmezési problémáját az okozza, hogy az öt tagmondaton két koreferenciális lánc húzódik keresztül (*olvasó*, illetőleg *Móricz*), s a láncolatokat indító főnévi szerkezetek igéinek grammatikai jegyei (kijelentő mód, jelen idő, egyes szám, harmadik személy) azonosak. Az egyszerűség kedvéért most tekintsünk el a téves értelmezéstől (ti. hogy „a távoli morajtól *Móricznak* kellett volna megremegnie”; továbbá a 3. és a 4. tagmondatokban szereplő 3. láncot is hagyjuk figyelmen kívül: „ezeket a figurákat_k, róluk_k), s a két láncot jelenítsük meg előbb egy mátrix függőleges és vízszintes soraiként. (Az *olvasó* főnév indexe (_i), a *Móricz* főnév indexe (_j)).

1. tm	2. tm	3. tm	4. tm	5. tm
<i>az olvasója_i</i>				[<i>az olvasónak_i</i>]
	<i>Móricz_j</i>	<i>ő_j</i>	<i>ő_j</i>	

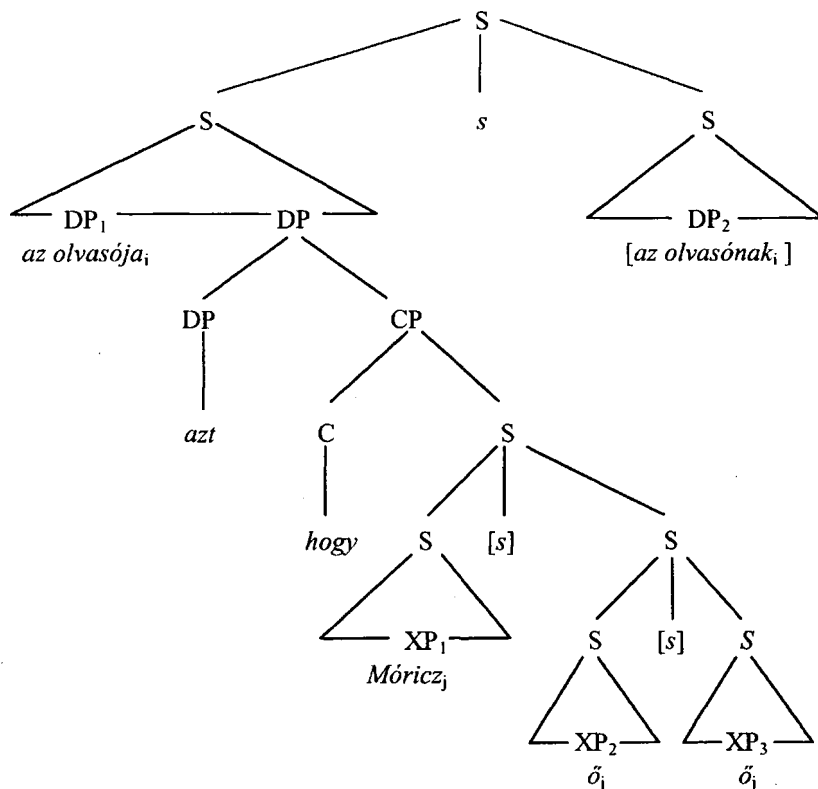
Csupán a szintaktikai szerkezetet, azaz a tagmondatviszonyokat a lineáris (zárójeles) reprezentációval igen egyszerűen lehet ábrázolni (vö. Deme 1971, 76–90), (ahol az F = főmondat, m = mellékmondat, az alsó index a mellékmondat mélység-száma, a ferde vonal az alárendelés jele):

$$((F^{az}/_{\text{hoggy}} (m_1 - (m_1 - m_1))) s (F))$$

A szintaktikai szerkezeten belüli koreferenciális viszonyokat a fa-diagram tudja megjeleníteni. (S = Sentence: 'mondat', P = Phrase: 'szerkezet', DP = 'főnévi szerkezet', a DP-k indexszáma azok egymást követő sorrendje: DP₁ DP₂)

A reprezentáció módszertani-technikai kérdésének tűnik, ezért itt jegyezzük meg, hogy a csupán szófaji természet (esetünkben a szerkezet főnévi természetének: DP voltának a) feltüntetése az összetett mondatban nem lesz elegendő. A (8) jelű példában ezért, ahol mindkét koreferenciális lánc indító tagja főnév, az *olvasója* szintagmát DP-vel, a *Móricz* főnevet XP-vel reprezentáljuk.

[I]

Miként a (6) számú mondat [I] ágrajzából kitűnik, a két koreferenciális lánc a mondatszerkezet más-más szintjén helyezkedik el: *az olvasója_i... [az olvasónak_i]* a két főmondat, a *Móricz_j... ő_j ő_j* pedig az egymással mellérendelt viszonyban álló mellékmondatok szintjén játszik szerepet. Az alábbi, (7)-tel jelölt mondat koreferenciális viszonyai bonyolultabbak: a láncok 2. és 3. „szemei” egymástól messzebb, valamint mélyebb helyen vannak, mint voltak a (6)-ban.

(7) „*Olaszország uniós elnökként akkor tudja támogatni azt a magyar javaslatot, amely alapján az alkotmányos szerződés tükrözné a nemzeti kisebbségek jogainak védelmét, ha az ősz végén nem értékeli úgy, hogy az esetleg veszélyezteti az alkotmánytervezet elfogadását 2003 végéig.*” (Népszabadság Online, 2003. szept. 23.)

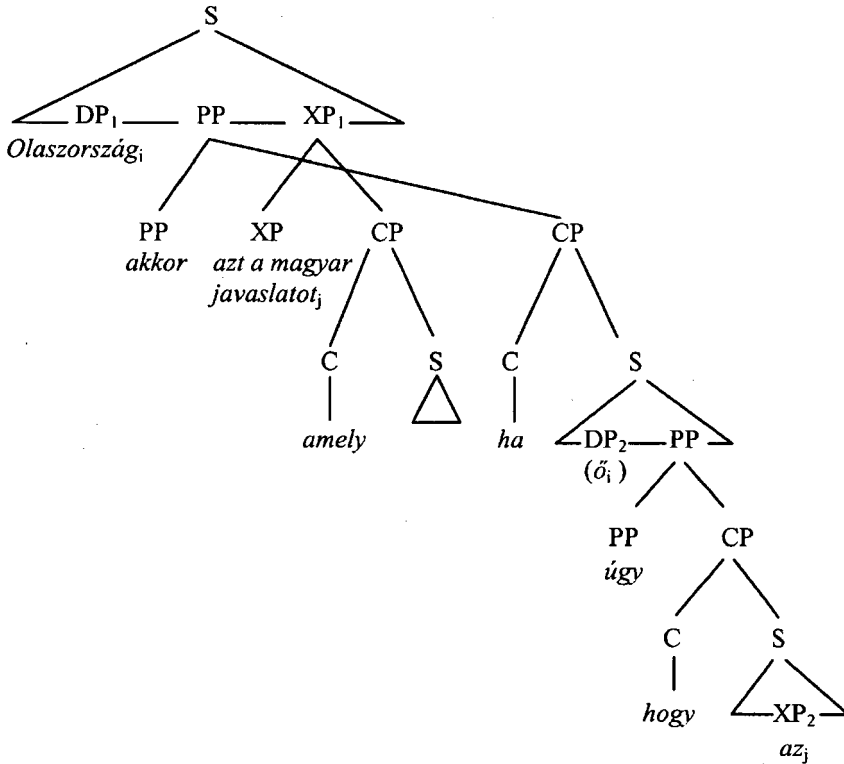
A (7)-tel jelölt összetett mondatban is két koreferenciális lánc húzódik (*Olaszország*, illetőleg *magyar javaslat*), a megvalósulás itteni (e tanulmányon belüli) újdonságát a szintaktikai viszonyok rejtik. A tartalmas főnevekkkel (*Olaszország, javaslat*)

kifejezett DP₁-k a mondatégszt indító főmondatban helyezkednek el, míg a velük együtt referáló DP₂-k tőlük távolabb. Különösen az *az_j* névmás került távolabbra nemcsak lineárisan, hanem hierarchikusan is saját főnévi szerkezetétől (*magyar javaslat_j*).

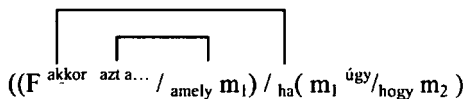
1. tm.	2. tm.	3. tm.	4. tm.
<i>Olaszország_i</i>		(<i>ő_i</i>)	
<i>azt a magyar javaslatot_j</i>			<i>az_j</i>

A szintaktikai szerkezet ágrajzán a koreferenciális viszonyok az alábbi módon jeleníthetők meg.

[II]

A mondat lineáris reprezentálása:

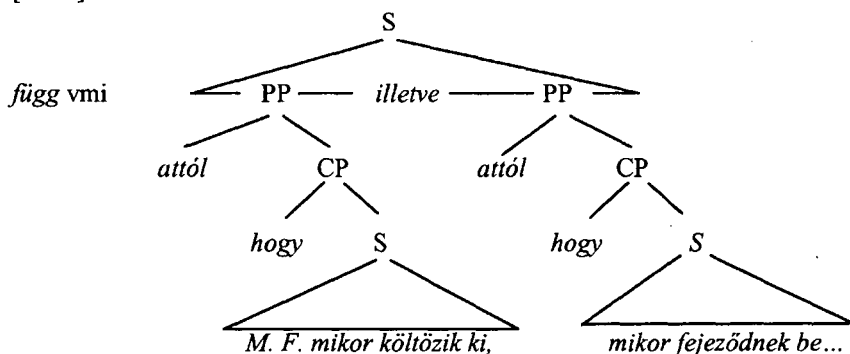

Az alábbi hárommondatos szöveg (MTI-hír) harmadik mondatában van egy feltételes mondat (*ha szükség lesz rá*), amelynek a beágyazottsága további tanulságokkal jár. De előbb tekintsük át a teljes szöveget. (A könnyebb áttekinthetőség érdekében a mondategszeket sorszámmal láttuk el.)

(8) „[1Eldölt, hogy Sólyom László államfő rezidenciája az elődjeinek is otthont adó Béla király úti ingatlan lesz – erősítette meg egy napilap információját tegnap a kormányzóvivő az MTI-nek. 2Megérkezett a köztársasági elnök levele a Kincstári Vagyoni Igazgatósághoz, amelyben Sólyom László egyértelművé tette, hogy alkalmasnak tartja a Béla király úti házat rezidenciának – mondta László Boglár.] 3A beköltözés dátuma függ attól, hogy Mádl Ferenc – aki új otthona felújításának befejezésére vár – mikor költözik ki a rezidenciáról, illetve attól, hogy *ha szükség lesz rá*, mikor fejeződnek be a Béla király úti ház rekonstrukciós munkálatai.” (Délmagyarország, 2005. 09. 08.)

A (dölt betűvel szedett) 3. mondategész szerkezetének tartó részei teljesen egyértelműek. Ha a mondatból elhagyjuk a mondat szerkezet szempontjából elhagyható – közbeékelte – értelmező alanyi mondatot (*aki új otthona felújításának befejezésére vár*), valamint elemzésünk vitatható szerkezeti elemét, a feltételes mondatot (*ha szükség lesz rá*), akkor az alábbi egyszerűsített ágrajzot kapjuk (PP = prepozíciós szerkezet):

[III/1]

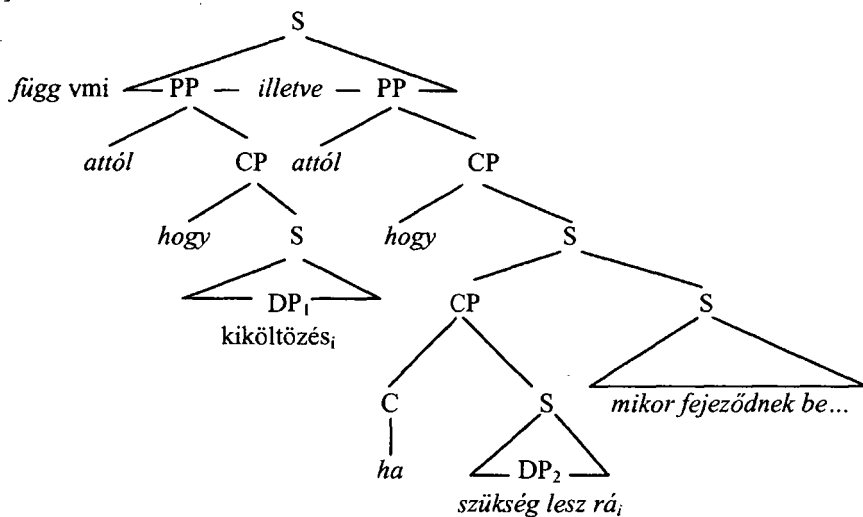

A [III/1] ágrajz láttán válik indokolttá az ágrajzról kihagyott feltételes mondat (*ha szükség lesz rá*) szerkezeti helyével s szerepével kapcsolatos kérdésünk. Melyik irányba tekint a *rá* névmási határozószó: visszafelé, azaz anaforikusan, vagy pedig előre, kataforikusan?

Ha visszafelé utal a *rá*, akkor a *ha szükség lesz rá* mondat *rá* utalása egy DP₂ szimbólummal jelölendő névmás; mint ahogy az is egyértelmű, hogy a *rá* előzményében ott kell lennie a DP₁ szimbólummal jelölendő főnévi szerkezetnek, amely 'köti' a DP₂-t. Ekkor a DP₁ mind a *beköltözés*, mind a *kiköltözés* lehet (esetleg a kettő együtt, hiszen mindkettőre *szükség lesz*). Kevésbé egyértelmű azonban, hogy a *ha szükség lesz rá* mondat hogyan és hova ágyazódik be. Első – később hibásnak bizonyuló – megkö-

zelítésben úgy tűnik, hogy a feltételes mondat 'független' mellékmondata az őt követő mondatnak.

[III/2]

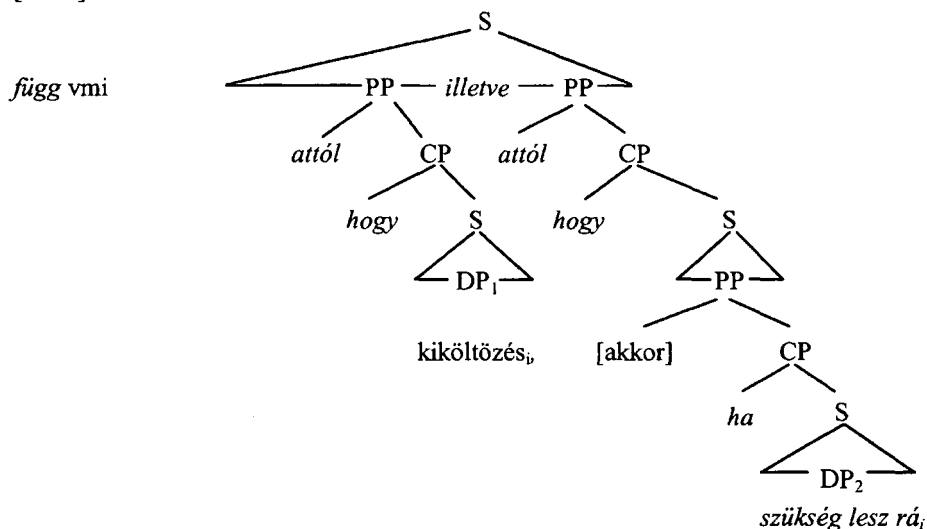
Az itt felvázolt értelmezés azonban, bármilyen tetszetős is, nem fogadható el. A feltételes kötőszónak ugyanis – a 'kötéselmélet' keretében – szüksége van egy 'fej'-re, vagyis egy kitett vagy kitehető akkor, úgy, az-féle utalószóra, amelybe mondatát a *ha* kötőszó 'beágyazhatja'.

Ha viszont a *ha szükség van rá* mondat nem 'független', hanem 'kategorialis' viszonyú alárendelés, akkor meg kell találnunk azt a helyet, ahová az *akkor* utalószó a legvédehetőbb módon kitehető. Ennek a jelen esetben két elvi lehetősége van. Az egyik a felszíni szerkezetben elfoglalt hely, azaz a *hogy* kötőszó utáni pozíció. Ennek elvileg két változata lehet, az (a) és a (b):

- (a) *hogy* [akkor] *ha szükség lesz rá, mikor fejeződnek be a (...) rekonstrukciós munkálatok,*
- (b) *hogy* *ha szükség lesz rá, [akkor] mikor fejeződnek be a (...) rekonstrukciós munkálatok.*

Az alábbi ágrajzon mindkét változat ugyanott helyezkedik el:

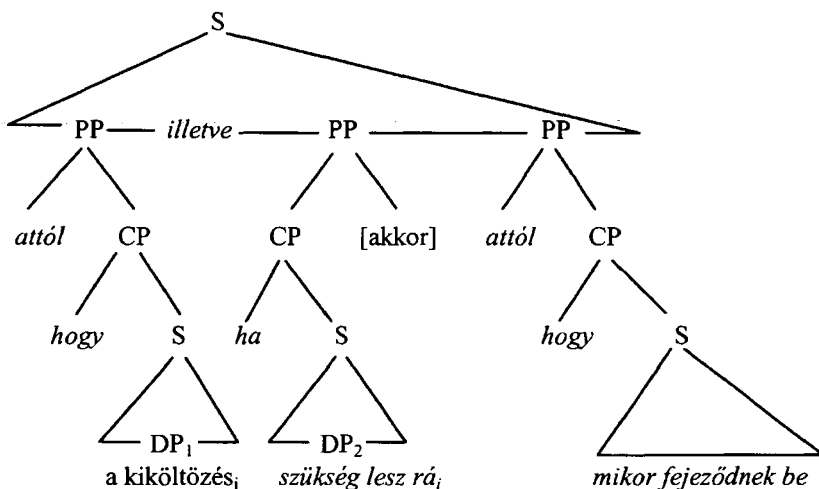
[III/3]

A 'fej' szerepű [akkor] utalószó itt kijelölt helyével szemben két kifogás merülhet fel, mindkettő az 'együtt utalás', azaz a koreferencia szempontjából. A belé ágyazódó feltételes mondat *rá* utalása ekkor a szerkezet legmélyebb pontján van, ahonnan a DP₁ *beköltözés* összetevője csak bizonytalanul érhető el, s így a DP₂ szerepű *rá* csupán a DP₁ *kiköltözés* összetevőjével utal 'együtt'.

A koreferencia szempontjából meggyőzőbb helyet kaphat az [akkor] a mondat-egész főmondat szerepű tagmondatában: *fűg valami attól, hogy..., illetőleg ha [akkor], attól, hogy...*

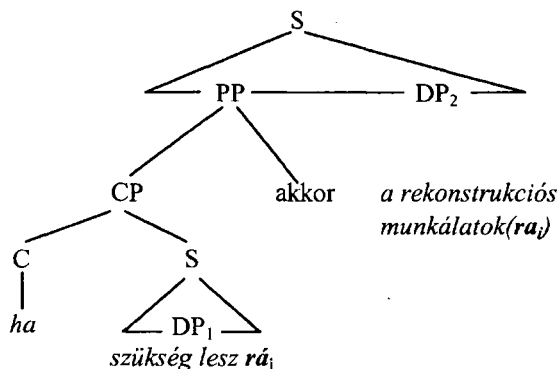
Ágrajzon ez így reprezentálható:
[III/4]

Az ágrajzon megjelenített koreferencia-viszonyok – ha értelmezésünk azonos a szövegben megjelenített értelemmel – megfelelnek a 'kötéselmélet' előírásainak. Ha a DP₂ szerepű névmás (*rá*) csupán a közvetlen előzményével (*a kiköltözés*) referál együtt, akkor viszonyuk – szintjeik azonossága révén, hisz mindkettő első mélységszintű mellékmondat – 'mellérendelő'. Ugyanakkor a DP₂ *a beköltözés* főnévi szerkezettel is 'össze van indexelve': „*a beköltözés* függ attól, [akkor] *ha* szükség lesz *rá*, hogy mikor fejeződnek be (...) a munkálatok.” Ez a viszony 'alárendelő'.

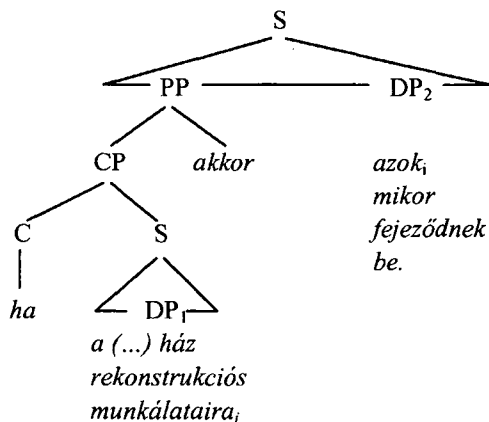
A (8) jelű mondat eddigi értelmezései, vagyis a [III/1], a [III/2], a [III/3] és a [III/4] arra a feltevésre épültek, hogy a *ha* *szükség lesz rá* mondat *rá* eleme anaforikusan, azaz visszafelé utal. Az ágrajzokon megjelenő értelmezések – még ha van is elfogadható értelmük – korántsem meggyőzőek. Indokolt hát megvizsgálni azt a lehetőséget, amelyben a *rá* névmás kataforikusan, azaz saját folytatásával alkot koreferenciális kapcsolatot. Mivel ebben a megközelítésben a névmás áll a viszony első helyén, érdemes visszatekintnünk az (5) jelű példában ábrázolt összefüggés-típusra. Eszerint a névmás akkor indíthatja a koreferenciális láncot, ha előre vetett mellékmondatban helyezkedik el.

[III/5]

Mivel referál tehát együtt a *rá*, mi a szerepe a feltételes mondatnak, vagyis mi az, amire csak bizonyos feltétel esetén *lesz szükség*? A legutóbbi ágrajzból kitűnik: nem az, amire az [III/1–5] jelű ágrajzokban gondoltunk, vagyis a *kiköltözésre* és a *beköltözésre*. (Ezek az MTI-hír első két mondategységében már eldöntött tények.) A feltételes mondat mint 'conditio' egy eddig nem is említett 'implicatum'-mal, *a Béla király úti ház* – esetleges – *rekonstrukciós munkálataival* függ össze. Az MTI-hírben közölt információnak ugyanis ez az egyetlen olyan részlete, amelyet még nem tisztáztak. Egyáltalán *szükség lesz-e a Béla király úti ház rekonstrukciójára*? A témának ez a részlete a mondatban egyértelműbben jelent volna meg, ha a koreferenciális viszonyt a szövivő nem a *rá* névmással, hanem a főnévi szerkezettel kezdi: ..., *hogy ha szükség lesz a Béla király úti ház rekonstrukciós munkálataira*, *akkor azok*, *mikor fejeződnek be*.

[III/6]

A (8) jelű mondat szerkezetének lineáris reprezentálása:

((F^{attól/hogy} m₁) illetve (F^{attól/hogy} (ha m₂ \^{akkor} m₁)))

Tanulságok

A (6), (7) és (8) jelű példák mondattani és koreferenciális szempontú vizsgálatából néhány szerkezeti tanulság viszonylag egyértelműen levonható. Elsőként az, amelyet Kenesei István az idézett helyen már 1992-ban publikált, vagyis hogy egy koreferenciális viszony névmási tagja csak akkor szerepelhet a főnévi szerkezete előtt, azaz DP₁-ként, ha a két tagmondat viszonya alárendelő. A koreferenciális viszonynak – legalábbis eddig – szerkezetalkotó szerepet mindössze ebben az előre vetett, alárendelt helyzetben tulajdonítottunk. Lehet, hogy van több efféle helyzet is (keresni kellene), de aligha lehet véletlen, hogy eddig – a szintagmatan és a mondattan mellé – koreferenciát még senki nem tartott fontosnak létrehozni. Ha mégis létrejön, akkor abban a jelenség szintű viszonyok feltehetőleg paradigmikus alakzatokba rendeződnek, illetőleg valamiféle 'nyalábok'-ba, amelyekből egy-kettőre a jelen cikk szerzője – szövegösszefüggések vizsgálatában – korábban már javaslatot tett (B. Fejes 2001: 47–55).

HIVATKOZÁSOK

- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai.
- B. Fejes Katalin 2001: Az aktuális tagolódás és a koreferenciális szerveződés összefüggése egy Illyés-naplójegyzetben, in Kabán Annamária szerk.: *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 47–55.
- B. Fejes Katalin 2005: A szabad vonatkoztatás empirikus vizsgálata, *Magyar Nyelvőr* 129, 243–5.
- Kenesei István 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Petőfi S. János főszerk. 2000: *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk* (Officina Textologica 4), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

COREFERENCE RELATIONS IN COMPUND SENTENCES WITH TWO OR MORE CLAUSES

KATALIN B. FEJES

Hungarian authors have examined coreference relations in 'simple' sentences or compound sentences of two clauses based on 'Binding Theory' (Kenesei 1992), or in texts as an important means of contextuality (Petőfi 2000; Tolcsvai Nagy 2001). This paper attempts to represent the coreferential relations of compound sentences with more than two clauses using the concepts of Binding Theory.